

บทที่ ๒

การบรรลุลหธรรมในพระพุทศาสนาเถรวาท

การศึกษาในบทที่ ๒ นี้มุ่งศึกษาการบรรลุลหธรรมในพระพุทศาสนาเถรวาท ได้กำหนดขอบเขตการศึกษาไว้ ๗ ประการ คือ (๑) ความเป็นมาของการบรรลุลหธรรม (๒) ความหมายของการบรรลุลหธรรม (๓) ลักษณะของการบรรลุลหธรรม (๔) ขั้นตอนการบรรลุลหธรรม (๕) หลักธรรมที่ช่วยให้บรรลุลหธรรม (๖) ตัวอย่างบุคคลบรรลุลหธรรม และ (๗) สรุป มีดังนี้

๒.๑ ความเป็นมาของการบรรลุลหธรรม

ความเป็นมาของการบรรลุลหธรรมนี้ ยังไม่มีนักวิชาการหรือนักเขียนคัมภีร์หรือตำราทางพระพุทศาสนาเถรวาทท่านใดได้เขียนไว้เป็นรูปธรรมเท่าที่ควร ส่วนมากจะเป็นไปในรูปแบบอื่น ไม่ใช่เนื้อหาที่เป็นความเป็นมาของการบรรลุลหธรรมแท้ ในเรื่องนี้ผู้วิจัยจึงขอนำเอาพุทประวัติบางส่วนที่มีความเกี่ยวข้องกันกับความเป็นมาของการบรรลุลหธรรมมาเรียบเรียงไว้ในหัวข้อนี้ เพื่อจะได้ทราบความเป็นมาของการบรรลุลหธรรมดังกล่าว ต่อไป

ในกาลก่อนแต่พระพุทเจ้าเกิดขึ้นในโลกชมพูทวีปคือประเทศที่เรียกกันว่าประเทศอินเดียในทุกวันนี้ซึ่งตั้งอยู่ในทิศพายัพเป็นประเทศเจริญสมบูรณ์กว่าประเทศอื่นๆ มีพระเจ้าแผ่นดินและประธานาธิบดีเป็นผู้ปกครองอาณาเขตเป็นส่วนๆหลายแห่ง มิได้รวมอยู่ในความปกครองอันเดียวกันเช่นแว่นแคว้นโกศลและมคธเป็นต้นล้วนเป็นเอกราชด้วยกันทั้งสิ้น^๑ ในชมพูทวีปนี้มีลัทธิสอนศาสนาเกิดขึ้นมากมาย และในแต่ละลัทธิก็มีวิธีปฏิบัติเพื่อให้ถึงโมกษะ(ความหลุดพ้น) อันเป็นเป้าหมายสูงสุดของนักบวชในสมัยนั้น แตกต่างกันไป เช่นลัทธิสงขยะ ลัทธินี้มีมาก่อนพุทกาลโดยรับอิทธิพลจากคัมภีร์อุปนิษทุผู้เป็นเจ้าของชื่อกรบิลมุนี บางทีจะเป็นรูปเดียวกับกรบิลดาบสผู้ตั้งอาศรมอยู่ในป่าหิมพานต์ แล้วสละที่ดินให้เจ้าศากยะสร้างกรุงกบิลพัสดุ์ขึ้น หากเป็นดังนั้นก็คือชาติหนึ่งของพระโพธิสัตว์นั่นเอง แต่บางตำนานกล่าวว่า ฤาษีผู้นี้ตั้งอาศรมอยู่ติดแม่น้ำคงคาอย่างไรก็ดีในยุคพุทกาลอาฬารดาบสและอุทกดาบส ได้ตั้งสำนักสอนสงขยะขึ้นในมัยมประเทศ ทำทางจะต่างกันบ้างก็คือความ

^๑สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พุทธานุพุทประวัติ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๕.

ประณิดกว่ากันในสมบัติเท่านั้น^๒ จนกระทั่งเจ้าชายสิทธัตถะ พระราชโอรสแห่งเมืองกบิลพัสดุ์แคว้น
 สักกะ ได้ทรงเสด็จผนวช ณ ฝั่งแม่น้ำอโนมา ซึ่งเป็นแม่น้ำกั้นพรมแดนระหว่างแคว้นสักกะกับแคว้น
 มัลละ แล้วทรงแสวงหาสำนักปฏิบัติที่มีแนวทางปฏิบัติจนสามารถบรรลุถึงความหลุดพ้นได้ จนกระทั่ง
 ได้เข้าไปมอบัติเป็นศิษย์ในสำนักของท่านอาหารดาบสและอุทกดาบสจนได้สมบัติ ๘ แต่ยังไม่เป็นที่
 พอพระทัยจึงได้ลาออกไปปฏิบัติด้วยพระองค์เอง โดยทรงใช้วิธีการปฏิบัติที่เรียกว่า อตตกิลมณานุโยค
 คือการปฏิบัติตนให้ลำบาก ได้แก่ ความพยายามเพื่อบรรลุผลที่มุ่งหวัง ด้วยวิธีทรมานตนเอง ซึ่งเป็น
 การปฏิบัติที่นักบวชในสมัยนั้นนิยมปฏิบัติกัน ในการปฏิบัตินี้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิร
 ญาณวโรรส ได้ทรงอธิบายไว้ว่าวาระแรกทรงกตพระทนต์ด้วยพระทนต์กตพระดาลด้วยพระชีวหาไว้ให้
 แน่นจนพระเสโทไหลออกจากพระกัจฉะในเวลานั้นได้สวดยทุกขเวทนาอันกล้าเปรียบเหมือนบุรุษมีกำลัง
 มากจับบุรุษมีกำลังน้อยไว้ที่ศีรษะหรือที่ปีบคอให้แน่นฉะนั้นแม้พระกายกระวนกระวายไม่สงบระงับ
 อย่างนี้ทุกขเวทนานั้นก็ไม่อาจครอบงำพระหทัยให้กระสับกระส่ายพระองค์มีพระสติตั้งมั่นไม่พินเพื่อน
 ประรภความเพียรไม่ท้อถอยครั้นทรงเห็นว่าการทำอย่างนั้นไม่ใช่ทางตรัสรู้จึงทรงเปลี่ยนวิธีอื่น^๓

วาระที่ ๒ ทรงผ่อนกลั่นลมอัสสาสะปัสสาสะ(ลมเข้าออก) เมื่อลมไม่ได้เดินสะดวกโดยช่อง
 พระนาสิก(จมูก)และช่องพระโอษฐ์ก็เกิดเสียดังอุ้งทางช่องพระกรรณทั้งสอง ทำให้ปวดพระเศียรเสียด
 พระอุทรร้อนในพระกายเป็นกำลังแม้ได้สวดยทุกขเวทนาน่าถึงเพียงนี้ทุกขเวทนานั้นไม่อาจครอบงำ
 พระหทัยให้กระสับกระส่าย ทรงมีพระสติตั้งมั่นไม่พินเพื่อนประรภความเพียรไม่ย่อหย่อน ครั้นทรง
 เห็นว่าการทำอย่างนั้นไม่ใช่ทางตรัสรู้จึงเปลี่ยนอย่างอื่นอีก^๔

วาระที่ ๓ ทรงอดพระอาหารผ่อนสวดยแต่วันละน้อยๆบ้างสวดยพระอาหารละเอียดบ้างจน
 พระกายเหี่ยวแห้งพระฉวีเศร้าหมองพระอัฐิปรางภูทิวพระกายเมื่อทรงลูบพระกายเส้นพระโลมามีราก
 อันเน่าหลุดร่วงจากขุมพระโลมา มีพระกำลังน้อยถอยลงจะเสด็จไปข้างไหนก็ชวนล้ามนจนชนทั้งหลาย
 ได้เห็นแล้วกล่าวทักว่าพระสมณโคตมดำไปบางพวกกล่าวว่าไม่ดำเป็นแต่คล้าไปบางพวกกล่าวว่าไม่

^๒ เสถียร โพธิ์นันทะ, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ฉบับมุขปาฐะ ภาค ๑, (กรุงเทพมหานคร:
 โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๑๕), หน้า ๑๐.

^๓ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พุทธประวัติเล่ม ๑, (กรุงเทพมหานคร:
 โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๔๘๐), หน้า ๔๖.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๖.

เป็นอย่างนั้นเป็นแต่พร้อยไป. ภายหลังทรงสันนิษฐานว่าการทำทุกกริยาไม่ใช่ทรงตรัสรู้แน่แล้วได้ทรง
เลิกเสียด้วยประการทั้งปวงกลับมาเสวยพระอาหารโดยปกติไม่ทรงอดต่อไปอีก^๕

พระอาจารย์ผู้รจนาบาลีมีฉลิมิกายแสดงเหตุทรงปรารภบำเพ็ญทุกกริยาแล้วเลิกเสีย
ดังนี้ ว่าครั้งนั้นอุปมา ๓ ข้อ ที่พระมหาบุรุษไม่เคยทรงสดับมาปรากฏแจ่มแจ้งแก่พระองค์ว่าสมณ
พราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ซึ่งมีกายไม่ได้หลีกออกจากกาม และมีความพอใจรักใคร่ในกามยังละให้
สงบระงับไม่ได้ดี สมณพราหมณ์เหล่านั้น แม้ได้เสวยทุกขเวทนาอันกล้าแสบเผ็ดที่เกิดเพราะความ
เพียรก็ดีไม่ได้เสวยก็ดี ก็ไม่ควรจะตรัสรู้เหมือนไม้สดที่ชุ่มด้วยยางบุคคลแช่ไว้ในน้ำ บุรุษมีความ
ต้องการด้วยไฟมาถือเอาไม้สำหรับสไฟ มาสไฟด้วยหวังจะให้เกิดไฟบุรุษนั้นไม่อาจให้ไฟเกิดขึ้นได้
ต้องเหินดเหินือล่ำบากเปล่าเพราะไม้นั้นยังสดมียางอยู่ทั้งยังแช่ไว้ในน้ำ

อีกข้อหนึ่งสมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งแม้มีกายหลีกออกจากกามแล้วแต่ยังมีความ
พอใจรักใคร่ในกามยังละให้สงบระงับไม่ได้ดีสมณพราหมณ์เหล่านั้นแม้ได้เสวยทุกขเวทนาเช่นนั้นอัน
เกิดเพราะความเพียรก็ดีไม่ได้เสวยก็ดีก็ไม่ควรจะตรัสรู้เหมือนไม้สดที่ชุ่มด้วยยางแม้ห่างไกลจากน้ำ
บุคคลตั้งไว้บนบกบุรุษก็ไม่อาจสไฟให้เกิดไฟได้ถ้าสไฟเข้าต้องเหินดเหินือล่ำบากเปล่าเพราะไม้นั้นแม้
ตั้งอยู่บนบกแล้วก็ยังเป็นของสดชุ่มด้วยยาง^๖

อีกข้อหนึ่งสมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งมีกายหลีกออกจากกามแล้วและละความพอใจ
รักใคร่ในกามให้สงบระงับดีแล้วสมณพราหมณ์เหล่านั้นได้เสวยทุกขเวทนาเช่นนั้นอันเกิดเพราะความ
เพียรก็ดีแม้ไม่ได้เสวยเลยก็ดีก็ควรจะตรัสรู้ได้เหมือนไม้แห้งที่ไกลจากน้ำบุคคลวางไว้บนบกบุรุษอาจสไฟ
ให้เกิดไฟขึ้นได้เพราะเป็นของแห้งทั้งตั้งอยู่บนบก^๗

พระองค์จะป้องกันจิตไม่ให้โน้มไปในกามารมณ์จึงได้ทรงบำเพ็ญทุกกริยาครั้นทำไปช้านาน
ก็หาได้ผลที่มุ่งหมายไม่กลับทรงดำริใหม่ว่าสมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งได้เสวยทุกขเวทนาอัน
กล้าแสบเผ็ดที่เกิดเพราะความเพียรในกาลล่วงแล้วก็ดีจักได้เสวยในกาลข้างหน้าก็ดีเสวยอยู่ในกาล
บัดนี้ก็ดีทุกขเวทนานั้นก็อย่างยิ่งเพียงเท่านั้นไม่เกินกว่านั้นขึ้นไปถึงอย่างนั้นเราก็ไม่สามารถจะตรัสรู้ด้วย
ทุกกริยาอันแผ่ร่อนอย่างนี้ชะรอยทางตรัสรู้จะมีเป็นอย่างอื่นกระมัง ? คราวนี้ทรงเกิดพระสติหวน

^๕ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พุทธประวัติเล่ม ๑, หน้า ๔๗. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗.

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗.

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗.

ระลึกถึงความเพียรทางใจว่าจักเป็นทางตรัสรู้ได้กระมัง ? ใครจะทรงตั้ง ปณิธานทางจิตทรงคิดเห็นว่า ความเพียรเช่นนั้นคนชুবผอมเช่นนี้ไม่สามารถให้เป็นไปได้จำเราจะกินอาหารชั้นคือข้าวสุกขนมกุม มาสให้มิกำลังก่อนทรงสันนิษฐานเช่นนั้นแล้วจึงกลับเสวยพระอาหารโดยปกติ เมื่อพระองค์ทรงเสวย อาหารชั้นทำพระกายให้กลับมีพระกำลังขึ้นได้อย่างเดิมทรงเริ่มความเพียรเป็นไปในจิตต่อไปนับแต่ บรรพชามาบปถแล้วจึงได้ตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณคือได้พระปัญญารู้ธรรมพิเศษเป็นเหตุพอ พระพุทธยว่า ' รู้ละ ' ในราตรีแห่งวิสาขปุณณมีดิถีเพ็ญพระจันทร์เต็มดวงวิสาขนักขัตฤกษ์ที่ไตรัมไม์ อัสสัถพฤกษ์โพธิ์ใบในปีก่อนพุทธศก ๔๕ และ พระสิทธัตถะราชกุมารทรงรู้เห็นธรรมอะไรจึงพอ พระพุทธยารู้และหยุดการแสวงหาต่อไปและเริ่มสั่งสอนผู้อื่น ? ทางที่ดีในอันสันนิษฐานข้อนี้คือ กระแสพระธรรมเทศนาของพระองค์ที่ได้ประทานไว้ในที่นั้นๆในกาลนั้นๆมีปฐมเทศนาเป็นอาทิ. ฝ่าย พระมัชฌิมภิกขุแสดงความรู้ของพระองค์ไว้ดังนี้

ทรงเจริญสมณภาวนาทำจิตให้เป็นสมาธิคือแน่วแน่วบริสุทธิ์ปราศจากอุปกิเลสคืออารมณ์ เครื่องเศร้าหมองสุขุมเข้าโดยลำดับนับว่าได้บรรลุฌานที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ แล้วยังญาณอันเป็นตัว ปัญญา ๓ ประการให้เกิดขึ้นในยามทั้ง๓แห่งราตรีตามลำดับกัน ญาณ ๓ นั้นที่ ๑ บุพเพนิวาสานุสสติ ญาณแปลว่าความรู้เป็นเครื่องระลึกได้ถึงขั้นที่อาศัยอยู่ในก่อนท่านอธิบายโดยอาการระลึกชาติหน หลังของตนได้ที่ ๒ จุตูปปาตญาณแปลว่าความรู้ในจุติและเกิดของสัตว์ทั้งหลายท่านอธิบายโดยอาการ รู้สัตว์ทั้งหลายอันดีเลวต่างกันว่าเป็นด้วยอำนาจกรรมอีกนัยหนึ่งเรียกว่าทิพพจักขุญาณแปลว่าความรู้ จดดวงตาทิพย์ที่ ๓ อาสวกักขยญาณแปลว่าความรู้เป็นเหตุสิ้นอาสวะคือเครื่องเศร้าหมองอันหมัก หมอมอยู่ในจิตสันดาน ท่านอธิบายโดยอาการกำหนดรู้ขั้นพร้อมทั้งอาการโดยความเป็นเหตุและเป็น ผลเนื่องต่อกันไปจบลงด้วยรู้ร้อยสัจคือความจริงอย่างสูง ๔ ประการคือรู้ทุกข์ ๑ รู้ทุกข์สมุทัยเหตุเกิด แห่งทุกข์ ๑ รู้ทุกข์นิโรธความดับแห่งทุกข์ ๑ รู้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาทางดำเนินถึงความดับทุกข์ ๑ หรือกล่าวสั้นๆว่ารู้ทุกข์สมุทัยนิโรธมรรคและรู้อาสวะเหตุเกิดอาสวะความดับอาสวะทางดำเนินถึง ความดับอาสวะเมื่อพระองค์รู้เห็นอย่างนี้จิตก็พ้นจากอาสวะทั้งปวงไม่ถือนั่นด้วยอุปาทานญาณทั้ง ๓ นั้นพึงเห็นโดยนัยดังนี้

ญาณที่ ๑ ทรงหยั่งรู้อัตภาพโดยเป็นแต่สภาวะอย่างหนึ่งๆคุณกันเข้าได้ชื่อว่าขั้นเช่นธาตุ ๔ ปฐวีอาโปเตโชวาโยคุณกันเป็นเป็นขั้นอันหนึ่งเรียกรูปความรู้สึกรสขุขหรือเฉยๆเป็นขั้นอีก อันหนึ่งเรียกเวทนาความจำนนจำนี้ได้เป็นขั้นอีกอันหนึ่งเรียกสัญญาความนึกความคิดเป็นขั้นอีก

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘.

อันหนึ่งเรียกสังขารความรู้ทางทวารภายนอกและจิตอันเป็นพนักงานผู้นึกผู้คิดเป็นชั้นอีกอันหนึ่ง เรียกวิญญาณโดยบรรยายนี้เป็นปัญจขันธ์แม้ชั้นหนึ่งๆ ก็เป็นมาแต่สภาวะย่อยๆ คุมกันเข้าอีกเหมือน รถหรือเรือนเป็นของที่สัมภาระย่อมกุมกันเข้าเป็นอย่างนี้ทั้งส่วนอันล่วงไปแล้วทั้งส่วนยังเป็นไปอยู่ผู้ที่ไม่เคยได้ฟังย่อมเห็นเป็นสิ่งที่อันเป็นเป็นผู้เป็นคนและหลงรักหลงชังในชั้นนั้นเหมือนคนผู้ไม่ได้เป็นช่าง เห็นเป็นแต่รถแต่เรือนถึงจะรู้บ้างก็ยังหายาบ ผู้ที่เป็นนายช่างเท่านั้น จึงจะเล็งเห็นละเอียดลงไปถึง สัมภาระภูณนี้ย่อมนำ [กำจัด] ความหลงในชั้นอันเป็นเหตุรักหรือชังเสียภูณที่๒ให้ยังรู้ว่ชั้นนั้น แลย่อมเป็นไปตามอำนาจแห่งธรรมดามีอันกุมกันเข้าเป็นสัตว์เป็นบุคคลแล้วภายหลังสลายจากกันเป็น อย่างนี้เหมือนกันทั้งหมดแต่ถึงอย่างนั้นยังดีเลวงามไม่งามได้สุขได้ทุกข์ต่างกันอยู่เป็นอย่างนี้เพราะ กรรมที่ทำภูณนี้ย่อมนำ [กำจัด] ความหลงในคติแห่งชั้นอันเป็นเหตุสำคัญผิดด้วยประการต่างๆ เสีย ภูณที่ ๓ ให้ยังรู้ชั้นพร้อมทั้งอาการโดยความเป็นเหตุและผลเนื่องประพันธ์กันไปสภาวะอย่างหนึ่ง เป็นผลเกิดแต่เหตุอย่างหนึ่งแล้วซ้ำเป็นเหตุยังผลอย่างอื่นให้เกิดต่อไปอีกเหมือนลูกโซ่เกี่ยวคล้องกัน เป็นสายที่กล่าวมานี้เรียกปฏิจสมุปบาทภูณนี้ย่อมนำ [กำจัด] ความหลงในธรรมดาเป็นเหตุเพลนใน ชั้นอันประณิตเสียที่ท่านแสดงว่าเห็นอริยสัจ ๔ มีทุกข์เป็นต้นและเป็นเหตุถึงความบริสุทธิ์สิ้นเชิงที่ ท่านแสดงว่าสิ้นอาสวะทั้งปวง^๙

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสรู้ธรรมพิเศษแล้วเสด็จประทับอยู่ณภายใต้ร่มไม้พระมหาโพธิ์นั้น เสวยวิมุตติสุข (คือสุขเกิดแต่ความพ้นจากกิเลสอาสว) เป็นเวลา ๗ วัน ครั้นนั้นพระองค์ทรงพิจารณา ปฏิจสมุปบาทที่พระองค์ได้ทรงกำหนดรู้แล้วนั้นตามลำดับและถอยกลับทั้งข้างเกิดทั้งข้างดับตลอด ยาม๓แห่งราตรีแล้วเปล่งอุทาน (คือพระวาจาที่ตรัสออกด้วยความเบิกบานพระหฤทัยซึ่งเป็นเครื่อง ยืนยันการตรัสรู้ของพระองค์) ในยามละครึ่ง อุทานในยามต้นว่า " เมื่อใดธรรมทั้งหลายปรากฏแก่ พราหมณ์ผู้มีเพียรเพ่งอยู่เมื่อนั้นความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไปเพราะมารู้แจ้งธรรมว่า เกิดแต่เหตุ"^{๑๐} อุทานในยามเป็นท่ามกลางว่า " เมื่อใดธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีเพียรเพ่ง อยู่เมื่อนั้นความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไปเพราะได้รู้ความสิ้นแห่งปัจจัยทั้งหลาย (ว่า เป็นเหตุสิ้นแห่งผลทั้งหลายด้วย) "อุทานในยามที่สุดว่า " เมื่อใดธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มี

^๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘.

^{๑๐} ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๓๘/๑.

เพียรเพ่งอยู่ เมื่อนั้นพราหมณ์นั้นยอมกำจัดการและเสนาเสียได้จุพระอาทิตย์อุทัยกำจัดมืดทำอากาศให้สว่างฉนั้น”^{๑๑}

เนื้อเรื่องดังกล่าวมานี้เป็นพุทธประวัติบางตอน อ้างจากพุทธประวัติที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงประพันธ์ไว้ แสดงให้เห็นถึงการบรรลุธรรม และหนทางที่ทำให้เข้าถึงการบรรลุธรรม ที่พระพุทธรองค์ทรงค้นพบด้วยพระองค์เอง

หลังจากที่ทรงตรัสรู้(บรรลุธรรม)แล้ว พระองค์ก็ทรงเสด็จไปเผยแผ่คำสอน วิธีการและหลักธรรมเพื่อสรรพสัตว์จะได้รู้แจ้งตามพระองค์ กลุ่มชนที่พระองค์ทรงไปแสดงธรรมโปรดครั้งแรกก็คือปัญจวัคคีย์ซึ่งเป็นกลุ่มดาบส ๕ คน ที่คอยอุปฐากพระองค์ในครั้งทรงบำเพ็ญทุกรกิริยาเมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสธรรมเทศนาอยู่ดวงตาเห็นธรรม^{๑๒} ปราศจากอริสมลทินได้เกิดขึ้นแก่มโนทัญญูดาบสว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดาสิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับเป็นธรรมดาพระองค์ทรงทราบว่ามโนทัญญูดาบสได้เห็นธรรมแล้วจึงทรงเปล่งอุทานว่ามโนทัญญูได้รู้แล้วหนอเพราะอาศัยอุทานว่าอณูญาสิที่ป็นภาษามครแปลว่ารู้แล้วๆคำว่าอณูญาโกณทญญูจึงได้เป็นชื่อของท่านตั้งแต่นั้นมา

การได้ดวงตาเห็นธรรมของท่านอณูญาโกณทัญญูในครั้งนั้นก็คือการบรรลุโสดาปัตติมรรคญาณอันเป็นญาณที่ทำให้บรรลุถึงโสดาปัตติผลหรือความเป็นพระโสดาบัน ก็เท่ากับท่านอณูญาโกณทัญญูได้บรรลุธรรมเป็นรูปที่ ๒ ต่อจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และเป็นพระอริยะสงฆ์องค์แรกของพุทธศาสนา

พระพุทธรูปศานานิกายเถรวาทเป็นนิกายที่รักษาพระพุทธรูปที่ป็นคำสอนดั้งเดิมไว้ในรูปแบบของพระไตรปิฎก จากการรื้อยกรองพระธรรมวินัยตั้งแต่การทำสังคายนาครั้งแรกเป็นต้นมา หลักการประพจน์ปฏิบัติจนถึงการดำรงสมณะเพศของพระสงฆ์ฝ่ายเถรวาทจึงยึดหลักพระธรรมวินัยที่มาแต่ดั้งเดิม รวมไปถึงจนถึงการปฏิบัติธรรมเพื่อให้บรรลุธรรมอันเป็นเป้าหมายสูงสุดด้วยจะเห็นได้ว่าการดำรงสมณะเพศก็ดี การปฏิบัติตนตามพระวินัยก็ดี การปฏิบัติธรรมก็ดี ของพระสงฆ์ฝ่ายเถรวาท จะอยู่ในกรอบของพระพุทธรูปที่ดั้งเดิมคือพระไตรปิฎก บางครั้งเราอาจจะเห็นความแตกต่างกันในด้านเทคนิคของการปฏิบัติของแต่ละสำนัก แต่ก็ยังอยู่ในกรอบของมรรคมงคล ๘ จึงเชื่อได้ว่าหากมีผู้ปฏิบัติตามมัชฌิมาปฏิปทา หรือมรรค ๘ แล้ว โลกก็ยังไม่ว่างจากผู้บรรลุธรรม ตามพุทธรูป

^{๑๑}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑.

^{๑๒}พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธิ์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๑๔๑.

ที่ว่า “ดูก่อนสุภัททะก็ถ้าหากภิกษุทั้งหลายเหล่านี้จะพึงอยู่ดีอยู่ชอบแล้วไซ้โลกก็จะไม่พึงสูญเปล่าจากพระอรหันต์ทั้งหลาย”^{๑๓}

๒.๒ ความหมายของการบรรลุธรรม

ในความหมายของการบรรลุธรรมนี้ ผู้วิจัยได้นำเอาทั้งความหมายที่ปรากฏในพระไตรปิฎก และทั้งความหมายตามทัศนะของพระอรรถกถาจารย์และตำราเอกสารที่เกี่ยวข้องเรียบเรียงไว้ในข้อนี้ เพื่อความสมบูรณ์ของเนื้อหาในความหมายของการบรรลุธรรมนี้

๒.๒.๑ ความหมายจากพระไตรปิฎก

การบรรลุธรรม หมายถึง การเกิดความรู้แจ้งเห็นจริงด้วยปัญญา ศัพท์ทางพระพุทธศาสนา เรียกว่า ธรรมจักขุ ที่เกิดขึ้นเป็นความรู้ ว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวงมีความดับไปเป็นธรรมดา”^{๑๔} ดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎก มหาขันธกะ ตอนหนึ่งว่า “เพราะได้ฟังธรรมปริยายนี้ ธรรมจักขุ อันปราศจากธุลี ปราศจากมลทิน ได้เกิดขึ้นแก่สารีบุตรปริพาชก ว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวงมีความดับไปเป็นธรรมดา”^{๑๕} สารีบุตรปริพาชกกล่าวว่า ถ้าธรรมนี้ มีเพียงเท่านี้

ท่านก็ได้รู้แจ้งแทงตลอดทางอันหาความโศกมิได้แล้ว

อันเป็นทางที่พวกเรายังไม่ได้เห็น

ล่วงเลยมาแล้วหลายหมื่นกับ^{๑๖}

ดังข้อความจากพระไตรปิฎกข้างต้นนั้น ธรรมจักขุ หรือดวงตาเห็นธรรม หมายถึง การบรรลุโสดาปัตติผลหรือญาณอันเป็นญาณที่ทำให้บรรลุถึงโสดาปัตติผลหรือความเป็นพระโสดาบัน อันเป็นพระอริยะบุคคลขั้นแรกนั่นเอง

การบรรลุธรรม หมายถึง การเกิดความรู้เห็นอย่างแจ่มแจ้ง(ญาณทัศนะ) ตามความเป็นจริงในอริยสัจ ๔ ดังพุทธพจน์ที่ปรากฏในอัมมจักรกัปวัตตนสูตรสังขยสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดญาณทัสสนะตามความเป็นจริงของเราในอริยสัจ ๔ ประการนี้ มีวน ๓ รอบ มี ๑๒ อากา

^{๑๓} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พุทธประวัติเล่ม ๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๔๘๐), หน้า ๔๐.

^{๑๔} วิ.ม.(ไทย) ๔/๖๑/๗๖.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, ๗๖.

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, ๗๖.

อย่างนี้หมดจดดีแล้ว เมื่อนั้นเราจึงยืนยันได้ว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์เทวดาและมนุษย์ ญาณทัสสนะเกิดขึ้นแก่เราว่า “ความหลุดพ้นของเราไม่กำเริบ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก”^{๑๗}

๒.๒.๒ ความหมายตามทัศนะของพระอรรถกถาจารย์และตำราเอกสารที่เกี่ยวข้อง

การบรรลุธรรม หมายถึง การหมดสิ้นไปของราคะ, โทสะ, และโมหะ ดังความตอนหนึ่งในมังคลัตถทีปนี ว่า อรรถกถาอรรถัตตสูตรว่า “เพราะพระอรหันต์ ย่อมเกิดขึ้นในที่สุตแห่งราคะ โทสะ และโมหะสิ้นไป, ฉะนั้นพระสารีบุตรเถระจึงกล่าวพระอรหันต์ว่า “ธรรมเป็นที่สิ้นแห่งราคะ ธรรมเป็นที่สิ้นแห่งโทสะ ธรรมเป็นที่สิ้นแห่งโมหะ”^{๑๘}

การบรรลุธรรม หมายถึง การเข้าถึงโลกุตตรธรรม ในความหมายนี้ แบ่งศัพท์ออกได้ ๒ ศัพท์ คือ คำว่า บรรลุ กับ คำว่า ธรรม ในที่นี้หมายถึงโลกุตตรธรรม ในพจนานุกรมพุทธศาสนา ฉบับประมวลธรรมได้ให้ความหมายทั้ง ๒ คำนี้ว่า บรรลุ หมายถึง ถึง, สำเร็จ^{๑๙} ส่วนคำว่า โลกุตตรธรรม หมายถึง ธรรมอันมิใช่วิสัยของโลก, สภาวะพ้นโลก มี ๙ ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑^{๒๐} เมื่อรวมศัพท์เข้าด้วยกัน จึงหมายถึง การบรรลุถึงสภาวะอันพ้นจากโลก คือ โลกียวิสัย เข้าถึงความเป็นพระอริยบุคคลในพุทธศาสนา ตามความหมายดังกล่าว ในพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ก็มี ความหมายเป็นอย่างเดียวกันนี้

๒.๓ ลักษณะของการบรรลุธรรม

การบรรลุธรรมเป็นเรื่องที่ผู้ปฏิบัติเองเท่านั้นที่จะรู้ได้ (ปัจจุตติ) แต่ก็สามารถรู้ได้ด้วยการคลุกคลีอย่างใกล้ชิดกับท่านเท่านั้น การได้พูดคุย ได้อยู่ร่วมกัน ร่วมนอน ร่วมทำงานกับท่านเหล่านั้น เพราะว่าการแสดงออกมาจากพฤติกรรมภายนอกนั้น ล้วนเกิดจากความรู้สึกจากภายในจิตใจคนเรานั้นเอง

^{๑๗}วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๖/๒๔.

^{๑๘}มหาหมกุฎราชวิทยาลัย, มังคลัตถทีปนี แปล เล่ม ๕, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาหมกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๙๒.

^{๑๙}พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๓๓.

^{๒๐}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๑.

ลักษณะผู้บรรลุธรรมสามารถกำหนดได้ตามภาวะของผู้บรรลุธรรม ภาวะของผู้บรรลุธรรมสามารถวิเคราะห์ได้ตามหลัก ๓ ประการ คือ ภาวะทางปัญญา ภาวะทางจิต และภาวะของการดำเนินชีวิต

๑) ภาวะทางปัญญา

ลักษณะที่สำคัญที่เป็นพื้นฐานทางปัญญาของผู้บรรลุนิพพาน คือ การมองสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นหรือเห็นตามความเป็นจริง เริ่มตั้งแต่การรับรู้อารมณ์ทางอายตนะ ด้วยจิตใจที่มีที่ท่าเป็นกลางและมีสติ ไม่หวั่นไหว ชักจูงไปตามความชอบใจ ไม่ชอบใจ สามารถตามดูรู้อารมณ์นั้นๆไปตามภาวะของมันตั้งแต่ต้นจนตลอดสาย ไม่ถูกความติดพัน ความข้องขัดขุ่นมัวหรือความกระทบกระทั่งเนื่องจากอารมณ์นั้นๆ ชูดึงเอาไว้ให้เขวออกไปเสียก่อน ลึกซึ้งลงไปอีก คือ ปัญญาที่รู้เท่าทันสังขาร รู้สามัญลักษณะที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา รู้เท่าทันสมมติบัญญัติ ไม่ถูกหลอกให้หลงไปตามรูปลักษณ์ภายนอกของสิ่งทั้งหลาย และยอมรับความจริงทุกด้าน มิใช่ติดอยู่เพียงแง่หนึ่งแง่ใด ความรู้เห็นตามที่มันเป็นขั้นนี้จะช่วยแก้ไขความเข้าใจผิดว่าพระพุทธศาสนาเป็นลัทธิมองโลกในแง่ร้ายได้โดยสิ้นเชิง เช่น ผู้เข้าถึงพุทธธรรมรู้ว่า ชั้นธ ๕ มิใช่เป็นทุกข์หรือเป็นสุขเพียงด้านเดียว อย่างใดอย่างหนึ่งโดยส่วนเดียว^{๒๑} รู้ว่าความอยากย้อมใจที่เกิดจากความนึกคิดของตน (ต่างหาก) เป็นกาม อารมณ์อันวิจิตรทั้งหลายในโลกหาชื่อว่ากามไม่ อารมณ์อันวิจิตรทั้งหลายในโลก ย่อมตั้งอยู่ตามสภาพของมันอย่างนั้นเอง ดังนั้น ธีรชนทั้งหลายจึงกำจัด (แต่เพียง) ตัวความชอบใจในอารมณ์เท่านั้น และ ความรู้เท่าทันสมมติบัญญัตินั้นรวมไปถึงการรู้เข้าใจถึงแห่งภาษาที่เรียกว่าโวหารโลก รู้จักใช้ภาษาเป็นเครื่องหมายสื่อความหมายโดยไม่ยึดติดในสมมติของภาษา

ลักษณะทางปัญญาอีกอย่างหนึ่งของผู้เข้าถึงสัจธรรมแล้วคือ ไม่(ต้อง)เชื่อ ไม่(ต้อง)มีศรัทธา หรือไม่ต้องอาศัยศรัทธา เพราะรู้เห็นสิ่งนั้นๆ แจ่มประจักษ์ด้วยตนเองแล้ว รู้เองเห็นเองแล้วไม่ต้องรู้เห็นผ่านผู้อื่น ไม่ต้องอาศัยความรู้ของผู้อื่น ในเมื่อรู้เห็นแล้วอย่างนั้นจะต้องไปเชื่อใครอีก หรือจะต้องไปให้ใครมาบอกอีก ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าอธิบายว่า

เกี่ยวกับธรรมที่รู้แนด้วยตนเอง ประจักษ์กับตนเอง (เธอ) ไม่เชื่อต่อใครอื่น ไม่ว่าเป็นสมณะพราหมณ์ เทวดา มาร หรือพรหม คือไม่เชื่อต่อใครๆ เกี่ยวกับธรรมที่รู้แนอยู่เอง

^{๒๑} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๓๑/๘๕.

ประจักษ์กับตัวเองว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงมิใช่เป็น
ตัวตน เพราะอวิชาเป็นปัจจัยสังขารจึงมี^{๒๒}

หรือที่พระสารีบุตรทูลพระพุทธเจ้าว่า

ในเรื่องนี้ ข้าพระองค์ มิใช่ถือตามไปด้วยศรัทธาต่อพระผู้มีพระภาคเจ้า เรื่องนี้ข้า
พระองค์ทราบแล้ว เห็นแล้ว รู้ชัดแล้ว ทำให้ประจักษ์แจ้งแล้ว สัมผัสแล้วด้วยปัญญา จึงไม่มีความ
สงสัย ไม่มีความคลงแคลงใจ^{๒๓}

๒) ภาวะทางจิต

ภาวะทางจิตที่สำคัญเป็นพื้นฐาน คือ ความเป็นอิสระ หรือเรียกตามคำพระว่า ความ
หลุดพ้น ภาวะนี้เป็นผลสืบเนื่องจากปัญญา คือ เมื่อเห็นตามความเป็นจริง รู้เท่าทันสังขารแล้ว จิต
จึงพ้นจากอำนาจครอบงำกิเลส “จิตที่ปัญญาบ่มงอมแล้ว ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย”^{๒๔}
“เมื่อรู้อย่างนี้จิตย่อมหลุดพ้นแม้จากกามาสวะ แม้จากภวาสวะ แม้จากอวิชชาสวะ”^{๒๕}

ลักษณะด้านหนึ่งของความเป็นอิสระ เมื่อไม่ถูกกิเลสครอบงำ ก็คือ การไม่ตกเป็นทาสของ
อารมณ์ที่เฝ้าชวนหรือยั่วยุ อย่างที่ท่านเรียกว่า อารมณ์เป็นที่ตั้งของราคะ หรือโลภะ โทสะ โมหะต่อไป
อีก คือ ทำให้ไม่มีความหวาดเสียว สะดุ้ง สะท้าน หวั่นไหว^{๒๖} สามารถเป็นนายของอารมณ์ ถึงขั้นที่
เรียกว่า เป็นอบรมอินทรีย์แล้ว คือ เมื่อ รับรู้อารมณ์เช่น รูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้น เกิดความรู้สึก
ขึ้นมาว่า น่าชอบใจ ไม่น่าชอบใจ หรือเป็นกลาง ๆ ก็ตาม สามารถบังคับสัญญาของตนได้ ให้เป็นของ
ปฏิญญา วางใจเฉยเป็นกลางอยู่อย่างมีสติสัมปชัญญะ ก็ทำได้ตามต้องการ^{๒๗} เป็นผู้ที่มีสติควบคุมตนเองได้
เรียกว่าเป็นคนที่ฝึกแล้ว หรือขณะตนเองซึ่งเป็นยอดของผู้ชนะสงคราม^{๒๘}

อีกอย่างหนึ่งของความหลุดพ้นอิสระ คือ ความไม่ติดในสิ่งต่างๆ ซึ่งท่านมักเปรียบกับไบบัวที่
ไม่ติดน้ำ ไม่เปียกน้ำ แม้นดอกบัวจะเกิดจากเปือกตมในน้ำ แต่ก็สะอาดบริสุทธิ์เริ่มตั้งแต่ไม่ติดในกาม ไม่ติด

^{๒๒} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๘๘/๑๙๑-๑๙๔.

^{๒๓} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๑๔/๑๙๔-๑๙๕.

^{๒๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๗๖/๙๖;๘๘/๑๐๘;๑๑๑/๑๔๓

^{๒๕} วิ.ม. (ไทย) ๑/๓/๙.

^{๒๖} อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๑๗/๑๖๑.

^{๒๗} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๘๖๓/๕๔๖.

^{๒๘} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ปยุตโต), **พุทธธรรม**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราช-

ในบุญบาป ไม่ติดในอารมณ์ต่างๆ อันจะเป็นเหตุให้ต้องรำพึงถึงความหลังวาดหวังในอนาคต ดังพระบาลีว่า “ผู้ถึงธรรม ไม่เศร้าโศกถึงสิ่งที่ล่วงมาแล้ว ไม่ฝันเพ้อถึงสิ่งที่ยังมาไม่ถึง ดำรงอยู่ด้วยสิ่งที่เป็นปัจจุบัน ฉะนั้น ผิพพรรณของท่านจึงผ่องใส”^{๒๙} มีข้อควรสังเกตและทำความเข้าใจเป็นพิเศษในเรื่องนี้ คือ จะเห็นว่าการรำพึงถึงความหวัง ไม่วาดหวังในอนาคตนี้ ได้จัดไว้เป็นลักษณะทางปัญญา ถ้าเทียบกับฝ่ายตะวันตก ก็ตรงกับด้าน emotion จึงมีความหมายว่า พระอรหันต์ไม่ใช้ปัญญาพิจารณากิจการงานภายนอก และไม่ใช้ประโยชน์จากความรู้เกี่ยวกับอดีต แต่ตรงกันข้ามเพราะอรหันต์มีภาวะทางจิตที่ปลอดโปร่งจากอดีตและอนาคต จึงนำเอาความรู้เกี่ยวกับอดีตและอนาคตมาใช้ประโยชน์ทางปัญญาได้อย่างเต็มที่ ดังนั้น คำแสดงพฤติกรรมของผู้ตรัสรู้แล้ว ที่เกี่ยวกับอดีตและอนาคตจึงยังคงมีอยู่ แต่เป็นเรื่องทางด้านปัญญา เช่น ปุพเพนิวาสานุสติญาณ จุตูปปาตญาณ อตัตตสญาณ อนาคตังสญาณ และการที่พระอรหันต์จะทำการใดๆ มักคำนึงเพื่ออนุเคราะห์ชุมชนและผู้เกิดในภายหลังเสมอ

ลักษณะพระอรหันต์อีกอย่างหนึ่ง คือ ความเป็นสุข มีคำแสดงภาวะของนิพพานว่า เป็นสุขมากมาย เช่น “นิพพานเป็นบรมสุข” “นิพพานเป็นสุขจริงหนอ” “สุขยิ่งกว่านิพพานไม่มี” “นี่คือที่ยอดเยี่ยม” “พระอรหันต์ทั้งหลายมีความสุขจริงหนอ” ผู้ปรินิพพานแล้วนอนเป็นสุขทุกเมื่อแล” “สุขจริงหนอ”^{๓๐} และ แม้ผู้บรรลุนิพพานจะเป็นสุข แต่ผู้บรรลุนิพพานก็ไม่ติดในความสุข ไม่ว่าชนิดใดๆ รวมทั้งไม่ติดใจเพลิดเพลินในนิพพานด้วยเมื่อรับรู้อารมณ์ต่างๆ ภายนอก ทางตา ทางหู ทางจมูก เป็นต้น พระอรหันต์ยังเสวยเวทนาที่เนื่องมาจากอารมณ์เหล่านั้น ทั้งที่เป็นสุข เป็นทุกข์ และไม่สุขไม่ทุกข์ เช่นเดียวกับคนทั่วไป แต่มีข้อพิเศษตรงที่ท่านเสวยเวทนาอย่างไม่มีกิเลสร้อยรัด ไม่ติดเพลินหรือข้องขัดอยู่กับเวทนานั้นๆ เวทนานั้นไม่ทำให้เกิดตัณหา เป็นการเสวยเวทนาชั้นเดียว เรียกว่า เสวยแต่เวทนาทางกาย ไม่เสวยเวทนาทางจิต

๓) ภาวะทางความประพฤติหรือการดำเนินชีวิต

ประการแรก พระอรหันต์เป็นผู้ดับกรรมและสิ้นกรรม การกระทำของท่านไม่เป็นกรรมอีกต่อไป ในคัมภีร์อิทธิธรรมเรียกการกระทำของท่านว่าเป็น กิริยา ที่ว่าดับกรรมนั้นหมายถึง ไม่กระทำการต่างๆ โดยมีวิชา ตัณหา อุปาทาน ครอบงำหรือชักจูง แต่ทำด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ มีปัญญารู้แจ้งชัดตามเหตุผลเลิกทำการอย่างปุถุชนเปลี่ยนเป็นการทำการอย่างอริยชนทำไปตามวัตถุประสงค์ของกิจการนั้นๆ

^{๒๙} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๒/๗

^{๓๐} พระมหากอานว ย อานนโท (จันทร์เปล่ง), “การศึกษาเรื่องการบรรลุนิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒).

ตามเหตุผลของเรื่องนั้นๆ ตามที่มันควรจะเป็นของมันล้วนๆ จึงเป็นการกระทำที่ลอยพ้นเหนือกรรมดีขึ้นไป

ภาวะด้านการดำเนินชีวิตของผู้บรรลุนิพพานนั้น สามารถแยกได้เป็น ๒ ประการคือ ๑) การทำกิจกรรมหรือการทำงานเนื่องด้วยชีวิตส่วนตัวส่วนหนึ่ง ๒) กิจกรรมการทำงานเพื่อส่วนรวมอีกอย่างหนึ่ง ดังคำสอนที่พระพุทธองค์ทรงส่งสาวกออกประกาศพระศาสนาว่า

เธอจงไปเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ทเวตาและมนุษย์ทั้งหลาย ความข้อนี้ถือเป็นวัตถุประสงค์สำคัญของพรหมจรรย์^{๓๑} คือ พระศาสนานี้เป็นหลักวัดความประพฤติปฏิบัติของภิกษุสาวก และเป็นคุณประโยชน์ที่พึงเกิดจากบุคคลที่ถือว่าเลิศหรือประเสริฐตามคำสอนในพระพุทธศาสนา ดังนั้น กิจหรืองานหลักของผู้บรรลุนิพพานแล้ว จึงได้แก่การแนะนำสั่งสอน การให้ความรู้ การส่งเสริมสติปัญญาและคุณธรรมต่างๆ ตลอดจนการดำเนินชีวิตและประพฤติตัวเป็นแบบอย่าง ในทางที่มีความสุข มีคุณธรรม และเป็นชีวิตที่ดีงาม^{๓๒} และข้อปฏิบัติต่างๆ ที่ต้องปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน เมื่อท่านบรรลุนิพพานแล้วจะเลิกเสียไม่ปฏิบัติต่อไป ก็ยอมได้แต่ปรากฏว่าเพื่อเป็นการสมเหตุสมผลท่านก็ปฏิบัติต่อไป ทั้งนี้ในด้านส่วนตัวเพื่อความสุขสบายในปัจจุบันที่เรียกว่า ภูมิธรรมสุขวิหารและในด้านเกี่ยวกับผู้อื่นเพื่ออนุเคราะห์คนที่เกิดมาภายหลัง เพื่อเป็นแบบอย่างอันดีที่ชนภายหลังกจะได้ถือปฏิบัติตาม(ปฏิฐานุคติ)^{๓๓} เช่น ในกรณีที่พระพุทธเจ้าเสพเสนาสนะในราวป่า และพระมหากัสสปะถือธุดงค์^{๓๔} เป็นต้น

สรุปว่า การดำเนินชีวิตของพระอรหันต์ ทั้งด้านกิจการงาน และความประพฤติส่วนตัวมุ่งประโยชน์ของพหุชนและคำนึงถึงความเป็นแบบอย่างที่ดีสำหรับชนรุ่นหลังซึ่งเป็นการบำเพ็ญ ปรัตถะ หรือ ปรหิตปฏิบัติ สอดคล้องกับคุณธรรม คือ ความกรุณาที่เป็นแรงจูงใจ

ผู้ที่ปฏิบัติธรรมจนบรรลุพระอรหันต์จะให้วิปัสสนาล้วน ๆ จนสำเร็จพระอรหัตผลหรือ เจริญสมณะก่อนแล้วจึงหันมาทำวิปัสสนาก็ได้เช่นเดียวกันจึงทำให้เกิดมีพระอรหันต์ ๒ ประเภท คือ

๑. พระปัญญาวิมุตติ คือ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา ได้แก่ผู้บำเพ็ญแต่วิปัสสนา อาศัยสมณะเพียงแค่สมาธิเท่าที่จำเป็นเท่านั้นเพื่อเป็นแค่บาทของวิปัสสนาให้บรรลุอาสวักขยญาณเท่านั้น ได้

^{๓๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๘๖/๔๗

^{๓๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), **พุทธธรรม**, หน้า ๒๕๕.

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๕.

^{๓๔} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๔๘/๒๔๑

สมณะไม่เกินรูปมาน ๔ ไม่มีความสามารถพิเศษ เช่น เข้านิครธสมาบัติไม่ได้ ไม่ได้โลกียอภิญา ๕ เป็นต้น จำแนกได้ ดังนี้

พระสุกขวิปัสสกะ ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ได้สมาธิระดับฌานต่อเมื่อถึงขณะแห่งมรรค

๒. พระปัญญาวิมุตติผู้ได้ฌาน ๔ อย่างน้อยขั้นหนึ่งก่อน แล้วจึงเจริญวิปัสสนาที่ให้บรรลุมรรคผล ปฏิสัมภิทาหัตถิปัตตะ ผู้บรรลุปฏิสัมภิทา ๔ คือ

๑. อุตถปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในอรรถ หรือปริชาแจ้งเจนในความหมาย

๒. ฌัมมปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในธรรม หรือปริชาแจ้งเจนในหลัก

๓. นิรุตติปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในนิรุตติ หรือปริชาแจ้งเจนในภาษา

๔. ปฏิภาณปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ หรือปริชาแจ้งเจนในความคิดค้น

การ^{๓๕}

๕. อุภโตภาควิมุตติ แปลว่าผู้หลุดพ้นโดยส่วนทั้งสอง คือ หลุดพ้นจากรูปกายด้วย อรูปสมาบัติ และหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรคเป็นการหลุดพ้น ๒ วาระ คือ ด้วยวิกขัมภนะ (ข่มกิเลสไว้ด้วยกำลังสมาธิของฌาน) หนหนึ่ง และด้วยสมุจเฉท (ตัดกิเลสถอนรากเหง้าด้วยปัญญา)

พระอุภโตภาควิมุตติ คือ พระอรหันต์ผู้ได้สมณะถึงอรุปฌานอย่างน้อยหนึ่งขั้นแต่ไม่ได้โลกียวิชา โลกียอภิญา

พระเทววิชชะ พระอรหันต์ผู้ได้วิชา ๓ คือ พระอุภโตภาควิมุตตินั้น ผู้ได้วิชา ๓ ด้วย คือ

๑. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ญาณเป็นเหตุระลึกได้ซึ่งขันธที่เคยอาศัยอยู่ในก่อน แปลงง่ายๆ ว่า ระลึกชาติได้

๒. จุตูปปาตญาณ ญาณหยั่งรู้การจุติอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย ที่เป็นไปตามกรรม ถือกันว่าตรงกับ ทิพพจักขุ

๓. อาสวักขยญาณ ญาณหยั่งรู้ธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย หรือความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ

พระฉฬภิญญา พระอรหันต์ผู้ได้อภิญา ๖ คือ พระอุภโตภาควิมุตตินั้นผู้ได้อภิญา ๖ ด้วย คือ

๑. อิทธิวิธี ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้

๒. ทิพพโสตญาณ ที่ทำให้มีหูทิพย์

^{๓๕}พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๒๙๖.

๓. เจโตปริยญาณญาณที่ทำให้กำหนดใจคนอื่นได้ คือทหายใจเขาได้

๔. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้

๕. ทิพพจักขุญาณที่ทำให้มีตาทิพย์

๖. อาสวักขยญาณ ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป

พระปฏิสัมภทปัตตตะ พระอรหันต์อุภโตภาควิมุตผู้ปฏิสัมภทา ๔ อย่าง ที่กล่าวมาข้างต้น^{๓๖}

พระอรหันต์องค์ใดเป็นทั้งฉฬภิญโญและปฏิสัมภทปัตตตะ ย่อมเป็นผู้มีคุณสมบัติครบถ้วนบริบูรณ์ครอบคลุมทั้งหมด ซึ่งการบรรลุธรรมสูงสุด คือ การสำเร็จเป็นพระอรหันต์ต้องสามารถกำจัดกิเลสที่มักดองอยู่ในสันดานที่เรียกว่าสังโยชน์ ๑๐ ประการได้ เมื่อบรรลุธรรมแล้ว ภาวะทางความคิด ภาวะทางปัญญาและการดำเนินชีวิต และคุณสมบัติพิเศษต่างๆ ดังกล่าวแล้ว เป็นผลของการบรรลุธรรมที่ผ่านกระบวนการเรียนรู้ การปฏิบัติตามหลักของโพธิปักขิยธรรมนั้นแม้ว่าแต่ละท่านที่บรรลุธรรมจะใช้หลักธรรมใดเข้าหรือเร็วเพียงไรก็ขึ้นอยู่กับวาสนาบารมีที่แต่ละท่านได้สั่งสมมาในอดีตและประกอบกับการปฏิบัติในปัจจุบัน ความแตกต่างในช่วงจังหวะของการบรรลุธรรมของแต่ละท่านเป็นที่น่าสนใจทั้งเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการปฏิบัติธรรมซึ่งจะได้นำตัวอย่างการบรรลุธรรมของแต่ละท่านมาเสนอต่อไปข้างหน้า

๒.๔ ขั้นตอนการบรรลุธรรม

การจะบรรลุได้นั้นจะต้องลงมือปฏิบัติอย่างจริงจัง เพียงแต่การศึกษาตามทฤษฎีอย่างเดียวไม่สามารถทำให้ผู้นั้นบรรลุธรรมได้ ในการจะปฏิบัติเพื่อนำไปสู่การบรรลุธรรมนั้นมีความแตกต่างกันท่านจำแนกไว้ ๔ แนวทางด้วยกันคือ

๑. สมถปุพพังคมวิปัสสนา วิปัสสนามีสมถนำหน้า การเจริญวิปัสสนาโดยมีสมถนำหน้า

๒. วิปัสสนาปุพพังคมสมถะ สมถะมีวิปัสสนานำหน้า การเจริญสมถะโดยมีวิปัสสนา

๓. ยุคันทสมถวิปัสสนา สมถะและวิปัสสนาเข้าคู่กัน การเจริญสมถะและวิปัสสนาควบคู่กันไป

^{๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙๖-๒๙๗.

๔. ธัมมัจฉาจิตตहितมานัสวิธีปฏิบัติเมื่อจิตถูกชักให้เขวด้วยธรรมุจจัจ คือความฟุ้งซ่าน ธรรมหรือตื่นธรรม คือ การเข้าใจผิดยึดถือเอาผลที่ประสบในระหว่างว่าเป็นมรรคผลนิพพาน^{๓๗}

วิปัสสนามีสมณนำหน้าคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ อธิบายความว่า (เบื้องต้นแรก) จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียวไม่ส่ายไปส่ายมา มีสมาธิเกิดขึ้นด้วยอำนาจเนกขัมมะ (ความคิดสลัดออกไม่โลภไม่พัวพันในกาม) ก็ดีด้วยอำนาจไม่พยาบาทอาโลกสัญญา (ทำใจนึกถึงแสงสว่าง ไม่ให้วังเหงา) ความคิดไม่ฟุ้งซ่าน กำหนดข้อธรรม ซึ่งทำให้ไม่มีวิจิกิจฉา ญาณ (ความรู้) ปราโมทย์ (ความแช่มชื่น) ก็ดี ด้วยอำนาจปฐมญาณ ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ด้วยอำนาจอากาสนัญญายตนสมาบัติ วิญญานัญญายตนสมาบัติ อากิญจัญญายตนสมาบัติ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติก็ดี ด้วยอำนาจจกสิน ๑๐ ก็ดี อนุสติ ๑๐ ก็ดี หรือวิธีปฏิบัติต่างๆ เกี่ยวกับอานาปานสติ ๓๒ รายการก็ดี ไม่ว่าอย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม เกิดปัญญามองเห็นแจ้งซึ่งธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วในสมาธินั้นๆ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อย่างนี้เรียกว่า สมณะมาก่อน วิปัสสนามาทีหลัง

สมณะมีวิปัสสนานำหน้าคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ อธิบายความหมายว่า (เบื้องต้นแรก) วิปัสสนาใช้ปัญญาพิจารณาเห็นสิ่งต่างๆ ตามภาวะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา (ครั้นแล้ว) จิตเกิดความปล่อยวางธรรมทั้งหลายอันปรากฏในวิปัสสนานั้น และยึดเอาภาวะปล่อยวางนั้นเป็นอารมณ์ จิตจึงมีภาวะอารมณ์หนึ่งเดียว ปราศจากความซัดส่าย มีสมาธิ อย่างนี้เรียกว่า วิปัสสนามาก่อน สมณะมาทีหลัง

สมณะและวิปัสสนาคู่กัน คัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ อธิบายความว่า ผู้ปฏิบัติเจริญสมณะและวิปัสสนาควบคู่กันไปโดยอาการ ๑๖ เช่น โดยอรรถเป็นอารมณ์ ยกตัวอย่าง เมื่อละอูทัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) ก็เกิดสมาธิ กล่าวคือภาวะที่จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว ไม่พลาณส่าย ซึ่งมีนิโรธเป็นอารมณ์ (พร้อมกันนั้น) เมื่อละอวิชชา ก็เกิดวิปัสสนา คือ ตามดูรู้แจ้ง ซึ่งมีนิโรธเป็นอารมณ์ อย่างนี้เรียกว่า ทั้งสมณะและวิปัสสนามีกิจเดียวกัน ควบคู่กัน ไม่เกินกัน โดยอรรถแห่งอารมณ์

วิธีปฏิบัติเมื่อจิตเขวเพราะธรรมุจจัจ คัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ อธิบายความหมายว่า เมื่อผู้ปฏิบัติกำลังมัสการชั้น ๕ อย่างหนึ่งอย่างใดอยู่โดยไตรลักษณ์ เกิดมีโอภาส (แสงสว่าง) ญาณ ปิตี ปัสสัทธิ (ความสงบเย็น) สุข อธิโมกข์ (ความปลงใจเชื่อหรือสัทธาแก่กล้า) ปัคคาหะ (ความเพียรที่พอดี) อุပ္ภูฐาน (สติชัดหรือสติกำกับอยู่) อุเบกขา (จิตเรียบเสมอเป็นกลาง) หรือ นิกันติ (ความตั้งใจ) ขึ้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ปฏิบัติถึงโอภาสนั้นเป็นธรรม (คือเข้าใจว่าเป็นมรรค ผล หรือนิพพาน) เพราะเป็นการนึกไปเช่นนั้น ก็จะทำให้เกิดความฟุ้งซ่านเป็นอุทัจจะ ผู้ปฏิบัติมีใจถูกชักให้เขวไปด้วยอุทัจจะ

^{๓๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๒๖.

จะแล้ว ก็จะไม่รู้ตามความเป็นจริงซึ่งสภาพที่ปรากฏอยู่ โดยภาวะเป็นไม่เที่ยง โดยภาวะเป็นทุกข์ โดยภาวะเป็นอนัตตา ดังนั้นจึงเรียกว่า มีจิตชักไปให้เขวด้วยธรรมุจจัจ แต่ครั้งมีเวลาเหมาะที่จิตตั้งมั่น สงบสนิทลงภายใน เค้นชัดเป็นสมาธิ มรรคก็เกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัตินั้นได้ วิธีปฏิบัติที่จะทำให้มรรคเกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัตินั้นได้ วิธีปฏิบัติที่จะให้จิตสงบเป็นสมาธิได้ ก็คือกำหนดด้วยปัญญา รู้เท่าทันฐานะทั้ง ๑๐ มีโอภาสเป็นต้น ซึ่งเป็นเหตุให้จิตกวัดแกว่งหวั่นไหวเหล่านี้ เมื่อรู้เท่าทันก็จะเป็นผู้ฉลาดในธรรมุจจัจ จะลุ่มหลงคล้อยไป จิตก็ไม่หวั่นไหว จะบริสุทธิ์ ไม่หมองมัว จิตภาวนาก็จะไม่คลาดไม่เสื่อมเสีย^{๓๘}

ธรรมุจจัจ ในชั้นอรรถกถา เรียกว่าวิปัสสนูปกิเลส^{๓๙} คือ อุปกิเลสแห่งวิปัสสนา มี ๑๐ อย่างดังนี้

๑. โอภาสแสงสว่างรู้สึกว่างามเจิดจ้า แผ่ซ่านไป สว่างไสวอย่างไม่เคยเห็นมาก่อน
๒. ญาณ ความหยั่งรู้ที่เฉียบแหลม รู้สึกว่าพิจารณาอะไรก็ไม่ติดขัด
๓. ปิติ ความเอิบอิ่มใจ รู้สึกเต็มเปี่ยมไปทั้งตัว
๔. ปัสสัทธิความสงบเย็นเกิดความรู้สึกว่าทั้งกายและใจสงบนิ่ง เบา นุ่มนวล คล่องแคล่วแจ่มใสเหลือเกิน ไม่มีความกระวนกระวาย ความกระด้าง หนัก ความไม่สบาย หรือความรำคาญขัดขึ้นอย่างใดเลย
๕. สุข มีความสุขที่ประณีตละเอียดอ่อนลึกซึ้งอย่างยิ่งแผ่ซ่านไปทั่วตัว
๖. อธิโมกข์ เกิดศรัทธาอย่างแรงกล้า ประกอบเข้ากับวิปัสสนา ทำให้จิตใจมีความผ่องใสเหลือเกิน
๗. ปัคคาหะ ความเพียรที่ประกอบด้วยวิปัสสนา ซึ่งพอเหมาะพอดี เดินเรียบไม่หย่อนไม่ตึง
๘. อุปุฏฐาน สติที่กำกับชัด มั่นคงไม่หวั่นไหว รู้สึกว่าระลึกได้คล่องแคล่วชัดเจนเหมือนดังเล่นไหลไปถึงหมด
๙. อุเบกขาภาวะจิตที่ราบเรียบ เทียง เป็นกลางในสังขารทั้งปวง

^{๓๘} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๓๑๕/๓๑๖

^{๓๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๗๕ -

๑๐. นิกันติพอใจตั้งใจที่สร้างความอภัยในวิปัสสนา มีอาการสงบ สุขุมซึ่งความจริงเป็นตัณหาที่ละเอียด แต่ผู้ปฏิบัติไม่สามารถกำหนดจับได้ว่าเป็นกิเลสวิปัสสนูปกิเลสทั้ง ๑๐ นั้นจะเกิดแก่ผู้ได้วิปัสสนาอย่างอ่อนๆ (ตรุณวิปัสสนา) ภาวะทั้ง ๑๐ เป็นสิ่งน่าชื่นชมอย่างยิ่ง และเป็นสิ่งที่ผู้ปฏิบัติไม่เคยพบมาก่อนจึงชวนให้เข้าใจผิดว่าตนได้บรรลุผลแล้ว ทำให้มีวุ่นขึ้นมอยู่ละทิ้งกรรมฐานเดิมเสีย วิธีปฏิบัติที่ถูกต้อง คือ ต้องรู้เท่าทัน เมื่อมันเกิดขึ้นก็ให้กำหนดพิจารณาด้วยปัญญาว่า โอภาสนี้ ญาณนี้ ฯลฯ หรือนิกันตินี้ เกิดขึ้นแล้ว แก่เรา แต่มันเป็นของไม่เที่ยง เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง เป็นปฏิจาสมุปันธรรม จะต้องเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา ดังนั้นเป็นต้น จนมองเห็นว่า สิ่งนี้ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ตัวตนของเรา แล้วไม่ตื่นเต้นหวั่นไหวไปกับวิปัสสนูปกิเลสเหล่านั้น เป็นอันวางอุปกิเลสเสียได้ ดำเนินก้าวหน้าไปในมรรคาที่ต้องต่อไป จนบรรลุผลในที่สุด จะเห็นได้ว่าการที่จะบรรลุธรรมได้นั้นเมื่อรวมแล้วมี ๒ วิธี คือ สมถะและวิปัสสนา หรือบางที่เรียกว่า สมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน ส่วนวิธีที่ ๓ และวิธีที่ ๕ เป็นเพียงวิธีปฏิบัติที่แทรกเข้ามาในระหว่างเท่านั้น

การปฏิบัติธรรมผลของการปฏิบัติจะค่อยๆปรากฏขึ้นไปเป็นลำดับๆไป ตั้งแต่ระดับต่ำจนถึงระดับสูงสุด คือ การบรรลุอรหัตผล ระดับของการบรรลุธรรมนั้นมี ๔ ระดับ คือ

๑. ระดับพระโสดาบัน ผู้เข้าถึงกระแส ท่านผู้บรรลุโสดาปัตติผลแล้ว
๒. ระดับพระสกทาคามี ผู้กลับมาอีกครั้งเดียว ท่านผู้บรรลุสกทาคามีผลแล้ว
๓. ระดับพระอนาคามี ผู้ไม่เวียนกลับมาอีก ท่านผู้บรรลุอนาคามีผลแล้ว
๔. ระดับพระอรหันต์ ผู้ควร (ควรรับทักษิณาทาน ควรบูชา ควรให้การต้อนรับ ควรแก่การอัญชลี) ผู้หักกรรมแห่งสงสารแล้ว ผู้บรรลุอรหัตผลแล้ว^{๔๐}

การบรรลุธรรมแต่ละระดับนั้นวัดกันที่การละสังโยชน์ ๑๐ เป็นเกณฑ์สังโยชน์ ๑๐ หมายถึงกิเลสอันผูกพันไว้ ธรรมที่มดสัตว์ไว้กับทุกข์ หรือผูกกับไว้กับภพ มี ๑๐ ประการ

โอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ สังโยชน์เบื้องต้น เป็นอย่างหยาบ เป็นไปในภพอันต่ำ

๑. สักกายทิฏฐิ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน เช่น เห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นต้น

๒. วิจิกิจฉา ความสงสัย ความลังเล ไม่แน่ใจ

^{๔๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส.อาร์.พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๒๔๓.

๓. สลัปปตปราคาส ความถึอมนัศึลพรด โดยสัักว่าทำตามๆ กันมาไปอย่างงมง่าย เห็นว่า จะบรึสุทธีหลุดพ้นได้เพียงศึลวัตร

๔. กามราคะ ความกำหนัดในกาม ความตึดใจในกามคุณ

๕. ปฏึฆะ ความกระทบกระทัั้งในใจ ความหงุดหงิดขัดเคือองอุทธีมภาคึยสังโยชนั ๕
สังโยชนัเบือองสูงเบือนอย่างละเอียด เบินไปแม้นในภพอันสูง

๖. รูปราคะ ความตึดใจในอารมณัแห่งรูปฌาน หรือในอรุปรธรรม ความปรารภนาในภพ

๗. ออรุปราคะ ความตึดใจในอารมณัแห่งอรุปรฌาน หรืออรุปรธรรม ความปรารภนาในอรุปร
ภพ

๘. มานะ ความสัักญัตน คึอ ถึอตนว่าเบือนันเบือนนี้

๙. อุทธีจจะ ความฟุ้งซ่าน

๑๐. อวิชชา ความไมรู้จึริง ความหลง^{๔๑}

มีความหมายโดยละเอียดดังนี้

๑. สัักกายทึฏฐึความเห็นว่าเป็นตังของตน ความเห็นที่ยังตึดแนแนในสมมติว่าเบือนตัวตน
เราเขา เบือนันเบือนนี้ มองไมเห็นสภาพความเป็นจึริงที่สััตว์บุคคลเพียงองคัประกอบตั่างๆ มาประชุม
กันเข้า ทำให้มีความเห็นแกตัวในชั้นหยาบ และความรู้สึักระทบกระทัั้งบึบครึ้นเบือนทุกขัได้รึนแรง

๒. วิจึจจณา ความลั้งเล สงสััย เคลือบแคลงตั่างๆ เช่น สงสััยในพระศาสดา ในพระธรรม
ในพระสงฆ์ ในลึกขา ในเรือ่งที่มาที่ไปของชึวิตในปฏึจจสมุปบาท เบือนตัน ทำให้ไมม่ั่นใจไม่เข้มแข็ง
แกลั้วกลั้วที่จะดำเนินชึวิตตามหลักธรรม ด้วยความมิเหตุผล และในการที่จะเดินหน้าแนวดึงไปในอริ
ยมรรคา

๓. สลัปปตปราคาส ความถึอมนัศึลพรด คึอความยึตถึอผิตพลาตไปว่า จะบรึสุทธีหลุดพ้น
ได้เพียงด้วยศึลพรด ได้แกการถึอศึล ระเบียบ แบบแผน บทบัญญัติ และข้อปฏึบัติตั่างๆ โดยสัักว่าทำ
ตามๆ กันไปอย่างงมง่าย เห็นเบือนของขลังหรือศัักดิ์สััทธิ ตึดออยู่แต่ในรึูปแบบหรือวึธีการ ถึอด้วยตัณหา
และทึฏฐึ คึอปฏึบัติเพราะอยากได้ผลประโยชน์ตอบแทนอย่างใดอย่างหนึ่ หรือเพราะเห็นว้าทำให้ได้
เบือนันเบือนนี้ ไมเบือนไปตามความมุงหมายและความหมายที่แท้จึริงของศึลและวัตร ทำให้ปฏึบัติเขว
ออกเบือนอกลึ้นนอกทาง หรือเลยเถิดไป ไม่เข้าสู่อริยมรรค

๔. กามราคะความกำหนัดในกาม ความตึดใจในกามคุณ

^{๔๑}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙๐.

๕. ปฏิฆะ ความกระทบกระทั่งในใจ ความหงุดหงิดขัดเคือง หรืองุ่นง่านในใจ
๖. รุปราคะ ความติดใจในรูปขั้นอันประณีต เช่นติดใจในอารมณ์แห่งรูปमान พอใจในรส ความสุข ความสงบของสมาธิในรูปमान ติดใจปรารภในรูปภาพ
๗. อรูปราคะ ความติดใจในอรูปธรรม เช่นติดใจในอรูปमान ติดใจปรารภในอรูปภาพ เป็นต้น
๘. มานะ ความถือตัว หรือสำคัญตนเป็นนั่นเป็นนี่ เช่นว่า สูงกว่าเขา เท่าเทียมเรา ต่ำกว่าเขา เป็นต้น
๙. อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่านจิตใจไม่สงบ ว้าวุ่น ซัดส่าย คิดพล่านไป
๑๐. อวิชชา ความไม่รู้จริง ไม่รู้เท่าทันตามสภาวะ ไม่เข้าใจกฎธรรมดาแห่งเหตุและผล หรือ ไม่รู้อริยสัจ^{๔๒}

ผู้บรรลุธรรมทั้ง ๔ ระดับนั้น สัมพันธ์กับการละสังโยชน์ ดังนี้

๑. พระโสดาบัน ผู้เข้าถึงกระแสของอริยบุคคลเดินทางอย่างถูกต้องอย่างแท้จริงเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในขั้นศีลทำให้พอประมาณในขั้นสมาธิ และทำให้พอประมาณในขั้นปัญญาสามารถละสังโยชน์ได้ ๓ ข้อ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉาและสีลัพตปรามาส มีศรัทธาไม่หวั่นไหวในพระพุทธ พระธรรมและพระสงฆ์ เพราะปฏิบัติธรรมจนเข้าใจหลักธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงจนหมดความเคลือบแคลงสงสัยใดๆ ในหลักธรรมคำสอน และเชื่อมั่นในพระอริยสงฆ์ผู้ที่ปฏิบัติตามคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าได้อย่างแท้จริง จนบรรลุความเป็นอริยบุคคลได้พร้อมทั้งสามารถปฏิบัติตามหลักธรรมอย่างถูกต้องตรงไปสู่นิพพาน

๒. พระสกทาคามี ผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวก็จะกำจัดทุกข์ได้สิ้นไปได้ เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในขั้นศีลทำได้บริบูรณ์ในขั้นสมาธิ แต่ทำได้พอประมาณในขั้นปัญญา นอกจากจะละสังโยชน์ ๓ ข้อแรกได้แล้ว ยังทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลงด้วย

๓. พระอนาคามี ผู้มีปรีติพพานในที่เกิดขึ้น ไม่เวียนกลับมาอีก เป็นผู้ได้ทำบริบูรณ์ในศีลทำได้บริบูรณ์ในสมาธิ แต่ทำได้พอประมาณในปัญญา สามารถละสังโยชน์ได้ ๕ ข้อ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพตปรามาส กามราคะ อรูปราคะ นั่นคือ สามารถละสังโยชน์เบื้องต้น (โอรัมภาคียสังโยชน์) ได้หมดสิ้นแล้ว

^{๔๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๒๘๔-๒๘๕.

๔. พระอรหันต์ผู้ควร (แก่ทักษิณาหรือการบูชาพิเศษ เป็นต้น) หรือผู้หักกำแพงสังสารจักรได้แล้ว เป็นผู้สิ้นอาสวะ เป็นผู้ได้รับบริบูรณ์ในสิกขาทั้งสาม คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ละสังโยชน์เบื้องสูง (อุทธัมมภาคียสังโยชน์) ได้อีก ๕ ข้อ นั้นหมายความว่า พระอรหันต์สามารถละสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ได้จนหมดสิ้นนั่นเอง^{๔๓}

๒.๕ หลักธรรมที่ช่วยให้บรรลุธรรม

๒.๕.๑ หลักธรรมที่ทำให้บรรลุธรรมในทางพุทธศาสนาโดยเฉพาะในฝ่ายเถรวาทยกย่องหลักโพธิปักขิยธรรม หมายถึง ธรรมอันเป็นฝักฝ่ายของการตรัสรู้ คือ เกื้อกูลต่อการตรัสรู้^{๔๔} โพธิปักขิยธรรมมี ๓๗ ประการ ด้วยกัน ดังนี้

๑. สติปัฏฐาน ๔

๒. สัมมปธาน ๔

๓. อิทธิบาท ๔

๔. อินทรีย์ ๕

๕. พละ ๕

๖. โพชฌงค์ ๗

๗. มรรคมรรค ๘

รวมเป็น ๓๗ ประการ จึงเรียกว่า โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการความสำคัญของโพธิปักขิยธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง ไว้มีดังนี้

โพธิปักขิยธรรม อันบุคคลเจริญแล้วทำให้มากแล้วย่อมเป็นไปเพื่อสังโยชน์เพ้อनुสัย เพื่อกำหนดรู้สังสารวัฏอันยืดยาวเพื่อความสิ้นอาสวะ และหวังผล ๒ อย่าง คือ อรหัตผลในปัจจุบันหรือเมื่อยังมีความถ้อยมั่นอยู่เป็นพระอนามีและหลักโพธิปักขิยธรรมมี ๓๗ เป็นการรวมหัวข้อธรรมทั้งหมดโดยมิได้สนใจว่า หัวข้อธรรมซ้ำกันหรือเปล่า ซึ่งเป็นวิธีการนับที่นิยมกันอยู่ในการรวบรวมหัวข้อธรรมในพระไตรปิฎก จะสังเกตเห็นมากในอภิธรรมปิฎกที่นับจิตเป็นดวงๆ มากมาย โดยวิธีการนี้อาจทำให้เกิดการเข้าใจผิดได้ว่าการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมมีถึง ๓๗ ประการ แท้ที่จริงแล้วการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมเพียงแต่ปฏิบัติตามหมวดธรรมหมวดหนึ่งหมวดใด ก็เป็นการปฏิบัติที่ครอบคลุมหลักการปฏิบัติ

^{๔๓}พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๒๘๖.

^{๔๔}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๕๑.

แล้ว เช่นถ้าใช้สติในการปฏิบัติก็ปฏิบัติแค่ ๔ ประการ ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ถ้าปฏิบัติตามมรรคมืองค์ ๘ ก็ปฏิบัติแค่ ๘ ประการ อยู่ที่ผู้ปฏิบัติจะถืออะไรเป็นหลักในการปฏิบัติเท่านั้น แต่มีข้อแม้ว่าเมื่อถือหลักใดต้องปฏิบัติให้ครบตามหลักนั้นๆ

โพธิปักขิยธรรมแบ่งเป็น ๗ หมวด โดยแต่ละหมวดมีความสมบูรณ์ในการปฏิบัติครบถ้วนแม้จะแยกกันแต่เมื่อปฏิบัติตามหมวดธรรมหมวดใดหมวดใดหมวดหนึ่งก็เท่ากับปฏิบัติตามหมวดธรรมอื่นอีก ๖ หมวดด้วย การปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมเปรียบได้กับการเดินทางไปเป้าหมายที่เหมือนกันใครจะเดินทางไปยังเส้นทางใด ก็เท่ากับกำลังเดินทางเข้าสู่เป้าหมายเดียวกัน ต่างกันก็เพียงเส้นทางแต่การปฏิบัติธรรมเพื่อการบรรลุธรรมนั้น ในขณะที่กำลังปฏิบัติตามหมวดธรรมหนึ่งก็เท่ากับปฏิบัติหมวดธรรมอื่นไปในตัวด้วยนี่เป็นลักษณะพิเศษคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า เห็นได้ชัดเจนที่มรรคมืองค์ ๘ เท่ากับรวมการปฏิบัติหมวดอื่นเข้าไว้ทั้งหมดทั้งสติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อธิธิบาท ๔ พละ ๕ อินทรีย์ ๕ โพชฌงค์ ๗ รวมอยู่ในมรรคมืองค์ ๘ แม้แต่สติปัฏฐาน ๔ ถ้าพิจารณาให้ดีจะเห็นว่ารวมเอาองค์ธรรมในหมวดอื่นๆเช่นกัน นี่คือการสอดคล้องของหลักธรรมในการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรม

โพธิปักขิยธรรมเป็นการปฏิบัติเพื่อตรัสรู้มรรคผลหรือการบรรลุธรรมผู้ปฏิบัติตามหลักโพธิปักขิยธรรมต้องมีการเอียงของสภาวะจิตไปเพื่อการตรัสรู้เท่านั้น คือเมื่อปฏิบัติตามหลักนี้แล้ว ก็เลสต้องลดลงๆ จนหมดไปในที่สุด ในทางกลับกันถ้าผู้ปฏิบัติๆไปแล้วกิเลสเพิ่มขึ้น มีความโลภ ความโกรธ ความหลงมากขึ้นแสดงว่าการปฏิบัตินั้นผิดหลักโพธิปักขิยธรรม กิเลสที่ลดลงเป็นเครื่องวัดการปฏิบัติ ถ้ากิเลสไม่ลดแสดงว่ากำลังปฏิบัติผิดต้องทบทวนการปฏิบัติใหม่ว่าผิดพลาดจุดไหนให้รีบแก้ไข ซึ่งการบรรลุธรรมเป็นอุดมการณ์ของโพธิปักขิยธรรมโดยมีสัมมัปปธาน ๔ อธิธิบาท ๔ พละ ๕ อินทรีย์ ๕ และโพชฌงค์ ๗ เป็นหลักการ มีสติปัฏฐาน ๔ และมรรคมืองค์ ๘ เป็นวิธีการ

๒.๖ ตัวอย่างบุคคลบรรลุธรรม

ตัวอย่างผู้บรรลุธรรมผู้วิจัยได้รวบรวมประวัติของพระอริยบุคคลผู้บรรลุธรรมถึงขั้นสูงสุด คือ พระอรหันต์ โดยได้สืบค้นข้อมูลทั้งจากพระไตรปิฎก อรรถกถาธรรมบท และจากเว็บไซต์แม่กองธรรมสนามหลวงเพื่อความสมบูรณ์ของเนื้อหาและได้ยกมาเฉพาะประวัติของพระอริยบุคคลที่เป็นกำลังสำคัญในการเผยแผ่คำสอนในทางพระพุทธศาสนาและที่มีเนื้อหาที่พอจะนำมาเปรียบเทียบกับระหว่างพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทและนิกายเซน ดังต่อไปนี้

๒.๖.๑ การบรรลุธรรมของพระอัญญาโกณฑัญญะ

๑) บรรลุโสดาปัตติผล

เมื่อพระพุทธองค์ทรงบำเพ็ญทุกกรกิริยาถึง ๖ ปี แต่ไม่ได้ตรัสรู้ ทรงแน่วพระทัยว่า นั้นไม่ใช่ทางพ้นทุกข์ จึงทรงเลิกการทำทุกกรกิริยา มาทำความเพียรทางใจ ปัญจวัคคีย์ซึ่งมีโกณฑัญญะเป็นหัวหน้า หมดความเลื่อมใสเพราะเข้าใจว่า กลับมาเป็นคนมักมากจึงพากันหนีไป อยู่ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี ครั้นพระพุทธองค์ได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว ทรงตัดสินพระทัยที่จะแสดงพระธรรมเทศนา อันดับแรกทรงคิดถึงอาหารดาบส กาลามโคตร และอุทกดาบส รามบุตร แต่ท่านทั้งสองได้ถึงแก่กรรมแล้ว จึงทรงคิดถึงปัญจวัคคีย์ แล้วได้เสด็จไปยังป่าอิสิปตนมฤคทายวัน

ฝ่ายปัญจวัคคีย์ ครั้นเห็นพระพุทธองค์เสด็จมาแต่ไกล คิดว่าคงจะมาหาคนอุปฐาก จึงนัดหมายกันว่า จะไม่ไหว ไม่ต้อนรับ ไม่รับบาตรและจีวรของพระองค์แต่ได้ปูอาสนะเอาไว้ แต่พอพระพุทธองค์เสด็จไปถึง กลับสีกมดิกาที่ได้ทำกันไว้ เพราะความเคารพที่เคยมีต่อพระองค์ ทั้งหมดได้ลุกขึ้นต้อนรับและทำสามิจิกรรม เหมือนที่เคยปฏิบัติมา แต่ยังสนทนากับพระองค์ด้วยถ้อยคำอันไม่เคารพโดยการออกพระนาม และใช้คำว่า อาวุโส พระพุทธองค์ทรงห้ามไม่ให้ใช้คำพูดอย่างนั้น และตรัสบอกว่า เราได้บรรลุอมตธรรมแล้ว ขอให้ท่านทั้งหลายตั้งใจฟัง และปฏิบัติตามที่เราสอน ไม่ช้าจะได้บรรลุอมตธรรมนั้นปัญจวัคคีย์ได้ปฏิเสธพระพุทธองค์ถึง ๓ ครั้งว่า พระองค์เลิกความเพียรแล้วจะบรรลุอมตธรรมได้อย่างไร พระพุทธองค์จึงได้ทรงเตือนสติพวกเขาว่า เมื่อก่อนนี้ท่านทั้งหลายเคยได้ฟังคำที่เราพูดนี้บ้างไหม ทำให้พวกเขาระลึกได้ว่า พระวาจาเช่นนี้ พระองค์ไม่เคยตรัสมาก่อนเลย จึงยอมฟังพระธรรมเทศนา พระพุทธองค์จึงได้ทรงแสดงพระธรรมเทศนา ชื่อ อัมมจักกัปปวัตตนสูตรอันเป็นปฐมเทศนาแก่พวกเขา ในเวลาจบพระธรรมเทศนา โกณฑัญญะเกิดธรรมจักขุ คือดวงตาเห็นธรรมว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับไปเป็นธรรมดา (ทุกสิ่งที่เกิดขึ้นมาสุดท้ายต้องดับไป) ท่านได้บรรลุโสดาปัตติผล เพราะเกิดธรรมจักขุนี้ พระพุทธองค์ทรงทราบ จึงทรงเปล่งอุทานว่า โกณฑัญญะรู้แล้วหนอ ๆ ท่านจึงได้ชื่อว่า อัญญาโกณฑัญญะ เพราะรู้ธรรมก่อนใคร ๆ

๒) การบรรลุอรหัตตผล

ครั้นพระพุทธองค์ทรงสั่งสอนปัญจวัคคีย์อีก ๔ ท่านให้ได้ดวงตาเห็นธรรม คือบรรลุโสดาบันแล้ว ทรงประทานอุปสมบทด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทาเช่นเดียวกัน วันหนึ่ง ตรัสเรียกทั้ง

๕ รูปมาตรัสสอนว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณเป็นอนัตตาไม่ใช่เป็นอัตตา เพราะถ้า เป็นอัตตา แล้วไซ้ ก็จะไม่เป็นไปเพื่ออาพาธ (เจ็บป่วย) และต้องได้ตามปรารภว่า ของจงเป็นอย่างนี้ จงอย่าเป็นอย่างนั้น แต่เพราะทั้ง ๕ นั้น เป็นอนัตตา ใคร ๆ จึงไม่ได้ตามปรารภว่า ของตนว่า ของจงเป็นอย่างนี้ จงอย่าเป็นอย่างนั้น ทั้ง ๕ รูปได้เห็นด้วยปัญญาตามความเป็นจริงว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ทุกชนิดไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่สิ่งนั้น และสิ่งนั้นก็ไม่ใช่ว่าตัวของเรา จึงเบื่อหน่ายในรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เมื่อหน่ายย่อมหมดกำหนด ครั้นหมด กำหนด ย่อมหลุดพ้น ทั้ง ๕ รูปจึงได้บรรลุอรหัตตผล ด้วยพระเทศนา^{๔๕} ๆ ชื่อว่า อนัตตลักขณสูตร^{๔๕}

๒.๖.๒. การบรรลุธรรมของพระสารีบุตรเถระ

๑) บรรลุพระอรหันต์

พระสารีบุตร บวชได้กึ่งเดือน (๑๕ วัน) อยู่ในถ้ำสุกรชตะ (ส่วนมากเรียกสุกรชตา) กับพระศาสดา เมื่อพระศาสดาทรงแสดงเวทนาปริคคหสูตรแก่ที่มนขปริพาชกผู้เป็นหลานของตน ส่งญาณไปตามพระธรรมเทศนาได้บรรลุพระอรหัตตถึงที่สุดแห่งสาวกบารมีญาณ เหมือนบุคคลบริโภครัตที่เขาคดมาเพื่อผู้อื่น

พระอัครสาวกทั้งสองบรรลุพระอรหัต ถึงที่สุดแห่งสาวกบารมีญาณในที่ใกล้ พระศาสดาทั้งคู่ คือ พระสารีบุตรฟังเวทนาปริคคหสูตรในถ้ำสุกรชตะ พระโมคคัลลานะฟังธาตุกรรมฐานที่ กัลลวาลคาม^{๔๖}

๒.๖.๓. การบรรลุธรรมของพระโมคคัลลานเถระ

๑) การบรรลุพระอรหัต

ท่านพระมหาโมคคัลลานเถระ บวชได้ ๗ วัน เข้าไปอาศัยบ้านกัลลวาลคาม ในมคธรัฐ บำเพ็ญสมณธรรม ถูกถีนมิทระ คือความท้อแท้และความโง่งมงายครอบงำ ไม่สามารถบำเพ็ญสมณ

^{๔๕} คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **อนุพุทธประวัติและศาสนพิธี**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๑-๑๐.

^{๔๖} คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **อนุพุทธประวัติและศาสนพิธี**, หน้า ๒๔-๓๗.

ธรรมได้ พระศาสดาได้เสด็จไปโปรดให้สลดใจ ด้วยพระดำรัสมีอาทิว่า โมคคัลลานะ ความพยายามของเธอ อย่าได้ ไร้ผลเสียเลย แล้วสอนธาตุกรรมฐาน ให้ท่านพิจารณาร่างกายแยกออกเป็นธาตุ ๔ คือ ปฐวี ธาตุดิน อาโป ธาตุน้ำ เตโช ธาตุไฟ วาโย ธาตุลม เนื้อและหนังเป็นต้นเป็นธาตุดิน เลือดเป็นต้นเป็นธาตุน้ำ ความอบอุ่น ในร่างกายเป็นธาตุไฟ ลมหายใจเป็นต้นเป็นธาตุลม แต่ละส่วนนี้ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา และไม่ใช่ตัวตนของเรา ท่านกำจัดความท้อแท้และความโง่งมงายได้แล้ว ส่งใจไปตามกระแสเทศนา ได้บรรลุมรรคทั้ง ๓ เบื้องบนโดย ลำดับแห่งวิปัสสนา แล้วถึงที่สุดแห่งสาวกบารมีญาณในขณะ ได้บรรลุผลอันเลิศ คือ อรหัตผล^{๔๗}

๖.๒.๔. การบรรลุธรรมของพระโสณโกฬิวิสเถระ

๑) การบรรลุธรรม

พระโสณโกฬิวิสเถระ ครั้นบวชแล้ว ได้ไปบำเพ็ญสมณธรรมในป่าสัตวันใกล้เมืองราชคฤห์นั่นเอง เติบจนกรมด้วยเท้า ด้วยเข่า และมือ จนเท้า เข่า และมือแตก แต่ก็ไม่ได้บรรลุผลอะไร เพราะความเพียรที่มากเกินไป ทำให้จิตใจฟุ้งซ่าน คิดน้อยใจตัวเองว่ามีความเพียรมากถึงเพียงนี้ ยังไม่ได้บรรลุมรรคผล พระพุทธเจ้าทรงทราบความคิดของท่านจึงเสด็จไปแสดงธรรมโปรด โดยเปรียบกับพิน ๓ สาย ว่า สายพินที่ซึ่งตึงเกินไป และหย่อนเกินไป จะมีเสียงไม่ไพเราะ ต้องซึ่งให้ได้ระดับพอดี เวลาดีดจึงจะมีเสียงที่ไพเราะ

ครั้งได้รับคำสอนจากพระพุทธเจ้าแล้ว ท่านปรับความเพียรกับสมาธิให้เสมอกัน บำเพ็ญเพียรแต่พอดี ไม่ตึงนัก ไม่หย่อนนัก ไม่นานท่านก็ได้บรรลุอรหัตผล

๒) นิพพาน

พระโสณโกฬิวิสเถระนี้ ได้ช่วยพระศาสดาประกาศพระศาสนา จนถึงเวลาอายุขัย จึงได้นิพพานจากโลกนี้ไป เปรียบเหมือนไฟที่หมดเชื้อแล้วมอดดับไป^{๔๘}

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘-๔๔.

^{๔๘} พลเรือตรี รองศาสตราจารย์ ทองใบ อธิษฐานทางกูร, อสีติมหาสาวก : ประวัติ พระโสณโกฬิวิสเถระ, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : http://thammapedia.com/sankha/maha_sonakolivilisa.php, [๒๔ สิงหาคม ๒๕๕๖].

๒.๖.๕. การบรรลุธรรมของพระจุฬป็นถกเถระ

การบรรลุธรรม

พระจุฬป็นถกเถระนั้นครั้งนั้นบวชแล้ว พระมหาป็นถกเถระผู้เป็นพี่ชาย ได้พยายามอบรมสั่งสอน แต่ท่านมีปัญหาที่บิณฑบาตให้ทองคำ ๔ บาท ใช้เวลา ๔ เดือน ยังทองไม่ได้ จึงถูกขับไล่ออกจากวัด ท่านเสียใจยืนร้องไห้อยู่ที่ซุ้มประตู

พระศาสดาทรงทราบเหตุการณ์นั้น จึงเสด็จมาลอบเธอ แล้วได้ประทานผ้าขาวผืนหนึ่งให้แล้วตรัสสอนให้บริกรรมว่า รัชนีกรรัชนีกร (ผ้าเช็ดธุลี) พร้อมกับให้เอามือลูบผ้านั้นไปมา ท่านได้ปฏิบัติตามนั้น ไม่นานนักผ้าขาวผืนนั้นก็ค่อย ๆ หมองไป สุดท้ายก็ดำสีเหมือนกับผ้าเช็ดหม้อข้าว ท่านเกิดญาณว่า แม้ผ้าขาวบริสุทธิ์อาศัยร่างกายของมนุษย์ยังต้องกลายเป็นสีดำอย่างนี้ ถึงจิตของมนุษย์เดิมที่เป็นของบริสุทธิ์ อาศัยกิเลสจรมาก็ย่อมเกิดความเศร้าหมอง เหมือนกับผ้าผืนนี้ ทุกสิ่งทุกอย่างล้วนแต่เป็นของไม่เที่ยงแท้ ท่านบริกรรมผ้านั้นไปจนจิตสงบแล้วได้บรรลุธรรมแต่นั้นเจริญวิปัสสนาต่อ ก็ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาและอภิญญา^{๔๙}

๒.๖.๖. การบรรลุธรรมของพระสีวลีเถระ

การบรรลุธรรม

พระสีวลีได้ฟังตถปัจจุภิกขุธรรมจากพระสารีบุตรเถระ แล้วบรรลุพระอรหัตผลในเวลาพลงผม ท่านกล่าวว่า จดมีตโกนครั้งแรกบรรลุโสดาปัตติผล ครั้งที่ ๒ บรรลุสกิทาคามีผล ครั้งที่ ๓ บรรลุอนาคามีผล พอพลงผมเสร็จบรรลุพระอรหัตผล^{๕๐}

๖.๒.๗. การบรรลุธรรมของพระพาหิยทารุจิเถระ

การบรรลุธรรม

ครั้งนั้น เทวดาตนหนึ่ง ผู้เคยบำเพ็ญสมณธรรมร่วมกันมาในชาติก่อน แล้วได้ไปเกิดเป็นพรหมชั้นสุทธาวาส ได้ลงมาให้สติแก่เขาว่า พาหิยะ ท่านไม่ใช่พระอรหันต์ดอก แม้แต่ข้อปฏิบัติที่จะทำให้บรรลุพระอรหัตผล ท่านก็ยังไม่รู้เลย ผู้เป็นพระอรหันต์และรู้ข้อปฏิบัติที่จะทำให้

^{๔๙} พลเรือตรี รองศาสตราจารย์ ทองใบ อีรณันท์ทางกูร, อสีติมหาสาวก : ประวัติ พระจุฬป็นถกเถระ, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : http://thammapedia.com/sankha/maha_sonakolivisa.php, [๒๕๕๖].

^{๕๐} เรื่องเดียวกัน

บรรลุประอรหัตผล อยู่ที่พระวิหารเชตวัน เมืองสาวัตถี เขาสดใจ ได้ไปเฝ้าพระศาสดาตามคำของ เทวดา พบพระศาสดากำลังทรงดำเนินบิณฑบาตอยู่ รีบร้อนวิ่งวอนจะฟังพระธรรมเทศนาให้ได้ พระ ศาสดาทรงปฏิเสธถึง ๓ ครั้ง ครั้นทรงทราบว่า ญาณของเขาแก่กล้าแล้ว และปิตีของเขาสงบลงแล้วจึง ได้ตรัสว่า พาหิยะ ขอให้เธอศึกษา ดังนี้ เมื่อเห็นขอให้เป็นเพียงการเห็น (ทิวฐิติภูมุตตภาวิสสติ)

ในเวลาจบเทศนา เขายืนอยู่กลางถนนนั่นเอง ส่งญาณไปตามกระแสพระธรรม เทศนา ได้บรรลุประอรหัตพร้อมกับปฏิสัมภิทา ได้ทูลขอบรรพชากับพระศาสดา แต่มีบาตรและจีวรยังไม่ครบ จึงไปหาบาตรและจีวร กำลังดิ่งพอนผ้าเก่าจากกองขยะ อมนุษย์คู่เวรกันเข้าสิงในร่างแห่งแม่ โศดัวหนึ่ง ทำร้ายทรมานจนถึงสิ้นชีวิต จึงไม่ทันได้บวช^{๕๑}

๒.๗ สรุป

กล่าวโดยสรุปแล้ว การบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นการบรรลุธรรมที่เป็น ไปตามขั้นตามตอนตามความเบาบางของกิเลส การบรรลุธรรมสูงสุด คือ การสำเร็จเป็นพระอรหันต์ต้อง สามารถกำจัดกิเลสที่มีกตองอยู่ในสันดานที่เรียกว่าสังโยชน์ ๑๐ ประการได้ เมื่อบรรลุธรรมแล้ว ภาวะทางความคิด ภาวะทางปัญญาและการดำเนินชีวิตและคุณสมบัติพิเศษต่างๆ เป็นผลของการบรรลุธรรมที่ ผ่านกระบวนการเรียนรู้ การปฏิบัติมาตามหลักของโพธิปักขิยธรรมแม้ว่าแต่ละท่านที่บรรลุธรรมจะใช้ หลักธรรมใดท่านที่บรรลุธรรมจะมีลักษณะการดำเนินชีวิต ทั้งด้านกิจการงานและความประพฤติส่วนตัว มุ่งประโยชน์ของพหุชนและคำนึงถึงความเป็นแบบอย่างที่ดีสำหรับชนรุ่นหลังซึ่งเป็นการบำเพ็ญปรีตละ หรือปรหิตปฏิบัติ สอดคล้องกับคุณธรรม คือ ความกรุณาที่เป็นแรงจูงใจ ส่วนท่านใดจะบรรลุธรรมช้า หรือเร็วก็ขึ้นอยู่กับบารมีธรรมที่ได้สั่งสมมา

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน